

Araştırma Makalesi / Research Article

GELENEĞİN MODERN MÜDAFAASI: BİR MODERNLİK SÖYLEMİ ELEŞTİRİSİ

Ebuzer KARAASLAN*

MODERN DEFENSE OF TRADITION: A CRITIQUE OF MODERNITY DISCOURSE

Öz

Bu çalışma, modern dünyanın bir realitesi olan geleneği modernlik söylemi dışında ve ona rağmen anlamlandırmanın imkânlarının mevcut olduğu iddiası ekseninde bir gelenek müdafaasını içermektedir. Çalışma, gelenek kavramına dair farklı bakış açılarının analizi üzerine odaklanmakta, bu çerçevede modernlik söyleminin ürettiği gelenek yorumu ile bu yoruma karşı olarak geliştirilen alternatif bakışı ele almaktadır. Çalışmanın yararlandığı teorik arka plan, ağırlıklı olarak eleştirel teoriye dayanmaktadır. Geleneğin kendisi ile modern dünyadaki temsili arasındaki radikal farklılığın gerekçesini modernlik ideolojisinin Aydınlanmacı temellerine dayandıran çalışma, egemen modernlik söyleminin hegemonyasına rağmen alternatif gelenek anlatılarının geliştirilebilmesinin imkânlarının mevcut olduğunu savunmaktadır. Geleneğin modern müdafaası, geleneği modernlik söyleminin basmakalıp yargıları üzerinden ele alma zorunluluğunu ortadan kaldırarak onu günümüz dünyasında daha gerçekçi bir zeminde ele almanın imkânlarını genişletmekte, aynı zamanda modernliğe dair kavrayışımızı derinleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gelenek, Modernlik, Modernlik Söylemi, Geleneğin Müdafaası.

Abstract

This study includes a defense of tradition on the axis of the claim that there are possibilities to make sense of tradition, which is a reality of the modern world, outside the discourse of modernity. The study focuses on the analysis of different perspectives on the concept of tradition and within this framework, it deals with

---

* Dr., İçişleri Bakanlığı, e-posta: ebuzer.karaaslan@icisleri.gov.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5623-4530>.

İntihal Taraması: Bu makale intihal taramasından geçirilmiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ebuzer Karaaslan).

Atıf: Karaaslan, E. (2021), Geleneğin Modern Müdafaası: Bir Modernlik Söylemi Eleştirisi, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), s. 883-960, <https://doi.org/10.11616/asbi.960464>.

Makale Gönderim Tarihi: 11.07.2021

Makale Kabul Tarihi: 20.09.2021

the “interpretation of the tradition” produced by the discourse of modernity and the alternative perspective developed against this interpretation. The theoretical background that the study benefits from is predominantly based on critical theory. Basing the cause of the radical difference between the tradition itself and its representation in modern world on the Enlightenmentist ground of the ideology of modernity, this study argues that there are possibilities to develop alternative tradition narratives despite the hegemony of the dominant modernity discourse. With a skeptical approach on the general acceptances of the social sciences about the tradition, “modern defense of tradition” makes the failure of the ideology of modernity on the discursive level visible. By removing the necessity of treating the tradition through the stereotypes of the discourse of modernity, the modern defense of tradition not only expands the possibilities of approaching it on a more realistic ground in today's world, but also deepens our understanding of modernity.

Keywords: Tradition, Modernity, Discourse of Modernity, Defense of Tradition.

1. Giriş

Modern dünyayı yüksek düzeyli bir kavrayışla anlama çabasının en önemli araçları şüphesiz kavramlardır. Zira kavramlar modern toplumların zihin haritalarını ele veren ana göstergelerdir. Modern toplumlar içine doğduğumuz dünyayı kavramlar üzerinden düşünmekte, dahası yeniden inşa etmektedir. Dolayısıyla modern kavramların dünyasına yolculuk, aynı zamanda modern toplumların zihin dünyalarına yönelik esaslı bir keşif yolculuğudur. Çalışmanın konusunu oluşturan gelenek üzerine kavramsal bir açılım yapmaya yönelik çabanın önündeki en büyük dezavantaj ise söz konusu kavramı ifade ederken kullanılan dil, algılanan dünya ve zihnin egemen modernlik söylemi¹ içinde şekillendiği gerçeğidir. Bu durum, modern insanın kendisi üzerine gerçekleştirmeyi amaçladığı araştırmaların önemli bir sınırlılığını ortaya koymaktadır. Zira üretilen modernlik söyleminden en fazla ve doğrudan etkilenen alanlardan biri de modern sosyal bilimlerdir. Dolayısıyla bu alanda üretilen kavramlar, kurgulanan süreçler ve geliştirilen yaklaşımlar bu güçlü etkiden bağımsız düşünülemez.

Çalışmanın araştırma sorusu, modern dünyanın bir realitesi olan geleneği modernlik söylemi dışında ve ona rağmen anlamlandırmanın imkânlarının

---

¹ Söylem, bir bilgi alanı üreten, doğru, yanlış, eksik ve/veya çarpıtılmış bilgiler ile onlara bağlı ifadeler oluşturulmasına imkân tanıyan bir ihtimaller sistemidir. Kurumsal yapılar, toplumsal, siyasal ve ekonomik süreçler, teknikler, davranış biçimleri arasında gerçekleşen karmaşık ilişkileri ifade eden ve düzenlenmiş bir toplumsal pratik olan söylem, bilginin yanı sıra gücü/iktidarı da taşımaktadır. İktidar ve bilgi böylece birbiriyle bütünleşmektedir (Foucault, 1999: 63; Philp, 2013: 92-93; Hekman, 1999: 226).

mevcut olup olmadığı şeklindedir. Söz konusu araştırma sorusu, bu alanda fikir üreten yetkin yazarlar tarafından oluşturulan yazılı literatür taranarak, buradan elde edilen verilerin analiz edilmesi suretiyle yanıtlanmaya çalışılacaktır. Çalışmanın yararlandığı teorik arka plan, ağırlıklı olarak eleştirel teoriye² dayanmaktadır. Bu teorik arka plan üzerinden çalışmanın hipotezi, araştırma sorusunda ifade edilen, geleneği modernlik söylemi dışında ve ona rağmen anlamlandırmanın imkânlarının mevcut olduğu yönündedir. Bu kapsamda çalışma, geleneğin müdafaası temelinde birbirinden farklı yaklaşımların gelenek kavrayışlarının analizinden yola çıkarak gelenek kavramı üzerine bütünlüklü bir okumaya giriş girişiminde bulunmaktadır. İlgili literatür tarandığında, bu alanda ortaya konan geleneğin alternatif okumalarının hiçbirinin meseleyi “geleneğin modern müdafaası” çerçevesinde ele almadığı, dahası hiçbir okumanın bahse konu sorunu modernlik söylemine yönelik eleştirinin bir konusu haline getirmediği görülmektedir. Dolayısıyla çalışmanın, söz konusu çerçeve ile literatüre özgün bir katkı sunduğu düşünülmektedir.

Gelenek üzerine kavramsal bir açılım geliştirmenin öncesinde önemli bir hatırlatma yapmak gerekmektedir. Bu çalışmada ifade edildiği özgün kullanımıyla “gelenek müdafaası”, gelenekçilik ya da gelenekselcilik gibi ideolojik bir tavır alışa karşılık gelmemektedir. Diğer bir deyişle gelenek müdafaasının geleneğin kendisinden yana tercihte bulunmakla bir ilgisi bulunmamakta, bunun yerinde modern dünyada gelenek kavramına yüklenen anlamlarla bir ilgisi bulunmaktadır. Dolayısıyla çalışmada kullanıldığı anlamıyla bahse konu ifadenin “iyi”, “doğru” gibi değer yargıları üzerinden geleneği yüceltme gibi ahlaki bir kaygısı bulunmamaktadır. Bu kapsamda geleneğin modern müdafaasının, söylem düzeyinde çarpık ve tektipleştirici gelenek kavrayışına karşı eleştirel bir duruşun ifadesi olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle bu çalışma bağlamında geleneğin müdafaası, geleneğin kendisini savunmak yerine onun alternatif okuma biçimlerine açılmasını savunmaya karşılık gelmektedir. Çalışmanın geri kalanında kullanılan “geleneğin müdafaası/savunusu” gibi ifadeleri bu çerçevede anlamak gerekmektedir.

---

² Teorik açıdan kendisini pozitivist-geleneksel teoriden ayıran ve sosyal bilimlere alternatif bir perspektif teklifinde bulunan eleştirel teorinin temeli, 1920’li yıllardan itibaren Almanya’da başında T. Adorno ve M. Horkheimer’in bulunduğu Frankfurt Okulu’nun, Aydınlanma, modernlik, kültür, faşizm, totalitarizm ve Marksizm gibi konular üzerine kaleme aldığı eleştirel nitelikli öncü çalışmalara dayandırılmakla birlikte zamanla ilgili teorinin destekçisi artmış, çalışma alanları genişlemiş ve teorik temelleri çeşitlenmiştir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Bottomore, 1997).

Çalışmanın akış kurgusu gereği öncelikle geleneğin toplumsal yaşamdaki konumundan söz edilecek, ardından modernlik söyleminin gelenek kavrayışı üzerine eleştirel çözümlenelerde bulunulacak, son olarak geleneğe alternatif bakışın imkânları ve içerikleri üzerine bir açılımda bulunularak çalışma sonlandırılacaktır.

2. Geleneğin Gücü

Gelenek kavramı, Latince “zamanla elden ele geçmek, yaymak ve dağıtmak” gibi anlamlara gelen “tradere” sözcüğünden türetilmiştir (Nisbet, 2008: 300). İngilizceye XIV. yüzyılda Fransızca üzerinden giren sözcük, teslim olma, babadan oğula aktarma, aşılama ve ihanet gibi anlamlarda kullanılmakla birlikte (Williams, 2012: 386-387) esas anlamını modern çağda kazanmıştır.

Sosyolojik olarak gelenek (*traditum*), en genel manasıyla “intikal/tevarüs eden şey” olarak anlaşılmaktadır. Bu itibarla, “maddi nesnelere, her şeye olan inancı, kişi ve olay imajlarını, pratikleri ve kurumları içermektedir” (Shils, 2003: 110). Dolayısıyla bir toplumda geçmişten bugüne, bugünden geleceğe taşınan ne varsa kabaca o toplumun geleneği içinde düşünülebilir. Benzer bir başka tanımda gelenek, bir topluluğun yapısını ve değerler sistemini büyük çaplı sarsıntılar geçirmeden koruyup sürdürmek amacıyla, geçmiş kuşaklardan miras aldığı, belirli bir dönüşüme tabi tutarak sonraki kuşaklara aktardığı inançlar, kurumlar ve düşünceler gibi toplumsal pratiklerin bütünüdür (Cevizci, 1999: 373).

Gelenek, toplumda süreklilik ile devamlılık süreçlerine işaret eden ve sayısız halkadan meydana gelen bir zinciri ifade etmektedir. Kurum, uygulama, düşünce, inanç, bilgi/bilim ve sanat yapıları gibi unsurları içeren toplumsal birikim bu zincir üzerinden tevarüs etmektedir. Zincirdeki olası kopmalar ise geleneğin kopma/sapma olarak anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kavram her şeyden önce bireysel değil, toplumsal bilincin bir yansıması olarak karşımıza çıkmakta (Vural, 2007: 54), sabit bir özü olmakla birlikte sonsuz sayıda açılımı içermektedir. Bu sayede o, hayatın hemen her alanını kapsamakta, öyle ki, onun alanına girmeyen herhangi bir konu, kavram, nesne, durum, olay veya olgudan neredeyse söz edilememektedir (Armağan, 2005: 33).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere geleneğin toplum hayatı içinde böylesine geniş bir anlamı ve kullanım alanının bulunması, hayatın pek çok alanını şekillendirmede başvurulan bir kaynak fonksiyonu gördüğüne işaret etmektedir. Geleneğin gücü ve meşruiyeti de bu noktada anlaşılmaktadır. Geçmiş ile gelecek arasındaki geniş zaman yelpazesinde varlığını koruyan ve bu süre zarfında toplum hayatına çeşitli şekillerde

biçim veren gelenek, gücünü ve meşruiyetini büyük ölçüde varlığını borçlu olduğu tarihsel sürekliliğinden almaktadır (Yılmaz, 2005: 42). Bir toplumdaki geleneğin sahip olduğu kadim geçmiş ile gücü, saygınlığı ve meşruiyet düzeyi arasında önemli bir bağ bulunmaktadır. Zira gelenek, geride kalan alelade bir geçmiş değil, şimdideki bir geçmiştir (Shils, 2003: 111). Richard Handler ve Jocelyn Linnekin’in ele aldığı gibi, geleneği, geçmiş yorumlamanın esaslı bir aracı olarak kabul ettiğimizde, bir şeyi geleneksel olarak yapmak, onu yorumlamaya ve dolayısıyla değiştirmeye karşılık gelmekte, bu da bizleri geçmişin gelenek aracılığıyla değiştiği ve her seferinde yeniden tanımlandığı sonucuna götürmektedir (Handler & Linnekin, 1984: 281; Linnekin, 1983: 241).

3. Modernlik Söyleminin Gelenek Kavrayışı Üzerine Bazı Sorgulamalar

Sosyal bilimlerde –ister kavram isterse olgu düzeyinde olsun “gelenek” sorunsalına dair genel bir yaklaşım ortaya konulmak istendiğinde yazarlar arasında meseleyi belirli kurgusal karşıtlıklar üzerinden ele alma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Bu husus, akademik hafızada gelenek kavramını anlamlandırmada kemikleşmiş sorular/sorunlar ve onlara verilmiş klasik yanıtlar bütünü gündeme getirmektedir. Öyle ki gelenek, meşru karşıtlıkları olmaksızın belirli bir anlamı, kullanım alanı ve etki gücü bulunmayan bir vasata indirgenmektedir. Geleneği belirli kavramlar üzerinden ele alma tavrı, onun mevcut konumu ve potansiyelini ortaya çıkarmak yerine kendisine dışarıdan yüklenen belirli bir misyonun temsilini görünür kılmaktadır. Böylece gelenekten her söz edildiğinde, kavram ya da durumun bizzat kendisini konuşmak yerine kurgulanmış temsiline odaklanılmaktadır.

Gelenek olarak takdim edilen ile geleneğin kendisi arasında önemli bir açı farkı oluşturan bu akademik ıskalamanın nedenlerini ortaya çıkarmanın yollarından biri, bu durumun sonuçlarının esaslı incelemesinden geçmektedir. Bu çerçevede sosyal bilimlerde gelenek ile birlikte kullanılan karşıtlıklar arasında göze çarpan en yaygın kavram ise modernliktir. Anthony Giddens’a göre sosyal bilimlere kaynaklık eden modernlik söyleminin temelinde gelenek ile modernlik düşüncesi arasında özsel bir karşıtlık ilişkisi olduğu fikri bulunmaktadır (Giddens, 1994a: 12, 39). Bu kapsamda “Gelenek nedir?” gibi bir soru cevaplandırılırken oldukça basit ve bir o kadar risk barındıran bir zıtlık ilişkisi üzerinden “Gelenek, modern olmayan her şeydir.” karşılığı verilebilmektedir (Gencer, 2014: 149). Böylece geleneğe kendisi üzerinden açıklama getirmenin imkânı ortadan kalkmakta, modernlik gibi dışsal bir kavramın ona yüklediği temsil öne çıkmaktadır (Williams, 2012: 388). Geleneği

modernlikle kurgusal bir karşıtlık üzerinden ele alınanın en önemli sonuçlarından biri de bu noktada açığa çıkmaktadır. Kavram, modernliğin “ezici üstünlüğü” karşısında içerik yönünden negatif/pejoratif bir hüviyet edinmektedir. Modernlik söylemi, geleneğe dair kurguladığı aykırı temsil üzerinden meşruiyetini tahkim ederken, geleneğe referansla ortaya çıkması muhtemel söylem girişimlerinin de önünü alarak meşruiyet zeminlerini zayıflatmaktadır.

Gelenek üzerine eleştirel bir çözümlemeye girişildiğinde, kavramın Batı’da modernlik ile arasındaki kurgusal karşıtlık ilişkisinin Rönesans’la³ birlikte dinsel bir metafor olan aydınlık-karanlık zıtlığına referans veren “modern”-“antik” kavramları üzerinden tanımlanmaya başlandığı, XVI. yüzyıldan itibaren de yaygınlık kazandığı görülmektedir (Williams, 2012: 252; Anttonen, 2005: 29). Gelenek üzerindeki düşünsel yoğunlaşma ise Avrupa’da modernlik söyleminin etkili olduğu XVIII ve XIX. yüzyıllarda gerçekleşmiş, bu nedenle kavram modern çağın öncesindeki zamanlarda var olan yaşayışı tarif etmek üzere sınırlandırılmıştır (Shils, 2003: 116). Modern olan ile uzlaşmaz karşıtlığı üzerinden ele alınan geleneğin bu çerçevede işaret ettiği anlam kümesine bakıldığında ilk göze çarpan husus, “geçmiş zaman” ve “ilkel olanla” kurgulanan güçlü ilişkisidir. Bu anlamda gelenek, Batı coğrafyasında Aydınlanma öncesi döneme egemen bir olgu olarak takdim edilmektedir.

Bilindiği üzere Aydınlanma düşüncesi, Batı dünyasında insan aklına duyulan sonsuz güvenin ifadesidir (Kant, 2005). Kutsal-dogmatik referanslara karşı düşünsel bir “başkaldırı hareketi” olarak ortaya çıkan ve büyük bir zihinsel özgürleşme vaadinde bulunan Aydınlanma, bu açıdan modernlik söylemine belirli ölçülerde kaynaklık etmektedir. Buna karşın eleştirel teorinin temsilcileri olan Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno’nun birlikte kaleme aldıkları *Aydınlanma’nın Diyalektiği* adlı eser, bahse konu vadin başarısızlığa uğrayarak nasıl mitsel bir söyleme dönüştüğünü ayrıntılarıyla açıklamaktadır. Aydınlanmanın ortaya koyduğu söylem, dünyaya daha fazla özgürlük, eşitlik, gelişim, hakikat vb. vaatleri ile ortaya çıkardığı ve Adorno’nun “yeni tür bir barbarlık” olarak ifade ettiği sonuçları arasındaki büyük çelişkiyi gizlemeye çalışmaktadır (Adorno & Horkheimer, 2014: 10).

---

³ Rönesans “yeniden doğuş” anlamına gelen bir sözcük olarak her ne kadar XIX. yüzyılda ortaya çıkıp yaygınlık kazansa da, kavram Avrupa’da XV ve XVI. yüzyıllardan itibaren gelişen düşünsel, bilimsel ve sanatsal yenilenme süreci ile birlikte meydana gelen köklü bir zihniyet değişikliğini ifade etmektedir (Russ, 2011: 101).

Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma düşüncesinin hakikatten yoksun totaliter bir düşünce olarak bütün bir insanlık üzerinde düşünsel bir tahakküm kurmayı amaçladığından söz etmektedir. Bilim, bu amaç doğrultusunda araçsallaştırılmakta, bilimin boyunduruğu altındaki düşünce de mantıktan uzaklaştırılmaktadır. Yaratıcı/eleştirel yönelimleri hadım edilmiş düşünce, bu haliyle artık yalnızca var olanı yeniden üretmek ve meşrulaştırmakla yetinmektedir. Düşüncenin taşıyıcısı dil de bu doğrultuda bilime yardım etmekte, bu kurgu içinde Aydınlanma öncesi geçmişin ancak tahrip edilmiş haliyle varlığını sürdürmesine imkân tanınmaktadır (Adorno & Horkheimer, 2014: 11-52).

Hans Blumenberg, Aydınlanma ideolojisini incelerken onun siyasal projesi olarak ifade edilebilecek “kendini savunma” ile epistemolojik projesi olan “kendine dayanma” reflekslerine dikkat çekmektedir (Mouffe, 2008: 24). Bahse konu refleksler onun kurmaya gayret ettiği meşruiyetin temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte Aydınlanma, kendi meşruiyetini kendinden yola çıkarak tesis etme yeterliliğine sahip olmayan bir söyleme sahiptir. Bu nedenle sahip olduğu meşruiyeti korumak adına her seferinde uzlaşmaz bir karşıtlık ilişkisi kurguladığı Aydınlanma öncesi döneme referans verme ihtiyacı hissetmektedir. Aydınlanma düşüncesine dayanan modernlik söyleminin geleneğe yaklaşımı bu çerçevede gelişmektedir. Modernlik söylemi, geleneğin modernlik kavramının yanı sıra “aydınlanma”, “akıl”, “değişim”, “ilerleme” gibi kavramlarla da güçlü bir karşıtlık ilişkisi içinde olduğunu iddia etmektedir. Böylece gelenek; mahiyetinde olumsuz çağrışımlar barındıran “durağanlık”, “gericilik”, “hurafe”, “dogma” vb. sözcükler üzerinden açıklanmaya çalışılmaktadır. Kuşkusuz bu açıklamanın, salt bilimsel bir açıklamadan ziyade, modernliğin güçlü ideolojik söyleminin ürettiği bir kurgudan ibaret olduğu göz ardı edilmemelidir. Nitekim Alain Touraine’ye göre modernliğin ideolojisi, geleneğe karşı gücünü eleştirel yöneliminden almaktadır. Tam da bu nedenle elindeki gücü, geleneğin kendisine karşı sürdürdüğü direnişi korumasına bağlıdır (Touraine, 2018: 52).

Michel Foucault, tarihsel bir dönemin adı olmanın yanı sıra önemli bir soruna karşılık geldiğini düşündüğü Aydınlanma ile kurduğumuz ilişkilerin sorgulanması gerektiğine işaret etmektedir. Zira söz konusu ilişkiler Aydınlanma eleştirilerini odağına almak yerine onun teorik varsayımlarına sadık kalma prensibi üzerine inşa edilmiştir. Bahse konu durumun nedenini Aydınlanmanın insanları kendisinden yana olma ile meydan okuma tercihleri arasında bir seçim yapmaya zorlayan tavrına bağlayan Foucault, “Aydınlanmanın şantajı” olarak ifade ettiği bu siyasal ve entelektüel paradokstan kurtulmak için Aydınlanma üzerine yaptığımız

sorgulamaları derinleştirmemiz gerektiğine vurgu yapmaktadır (Foucault, 2000: 166, 171, 179, 184-187, 192).

Bu çerçevede Aydınlanmacı söylemin geleneğe ilişkin bakış açısına yönelik eleştirel çözümlere devam edildiğinde, Aydınlanma düşüncesinin zihin dünyasında modernliğin zıttı olarak kurgulanan geleneğin esasen teolojik bir kavrama karşılık geldiği görülmektedir. Diğer bir deyişle Aydınlanma'nın zihin dünyasında din ve gelenek birbirini yerine geçen kavram ve olgular olarak kabul edilmektedir (Gencer, 2010: 82). Dolayısıyla Aydınlanmanın din eleştirisini aynı zamanda radikal bir gelenek reddiyesi olarak okumak da mümkündür. Bu kapsamda modernliğin gelenek karşısında mutlak ve ezici bir üstünlük elde ettiği söylemi, modernleşme ve sekülerleşmenin tüm dünyada din olgusunun sonunu getirdiğine ilişkin sarsılmaz inanç ile bir bütünlük taşımaktadır.

Geleneğin Batı coğrafyasındaki hâkimiyeti, Aydınlanma öncesi dönem ile kısıtlanırken bu döneme ait fikir ve yapılar üzerinden gelenek yoğun bir eleştiriye konu olmakta, çoğu kez eski/geri, köhne ve yoz olanla bir tutulmaktadır (Anttonen, 2005: 33). Bugün modern dünyada insanlar arasında gelenek sözcüğünün yaygın kullanım biçimi ve amacı göz önünde bulundurulduğunda modernlik söyleminin gündelik yaşamda kullanılan sözcükler ile onlara yüklenen anlamlara etki düzeyi de ortaya çıkmaktadır. Modernliğin ortodoks söyleminin, geleneğin varlık alanını kısıtlayan ve karikatürize eden bu yaklaşımının arka planında Aydınlanma öncesi döneme ait tarihsel tecrübenin bütünüyle göz ardı edilmesi gerektiği düşüncesi bulunmaktadır. Taylor, bahse konu durumu alışveriş alegorisinden açıklamaya çalışmakta ve modernlik söyleminin, geçmişten bu yana kullanılan, belirli bir anlam ihtiva eden, belirli bir sürekliliğe sahip, katı nesnelere, geçici ve uçucu ürünler uğruna feda edilmesini beklediğini ifade etmektedir (Taylor, 1995: 14). Bahse konu alışverişe meşruiyet kazandırmak için modernlik ve devrim kavramları arasında pozitif bir ilişki kurgulanmakta, buna göre modern olan, öncekinden (diğer bir deyişle gelenekten) daha yeni, devrim de yıktığından (gericilikten) daha ileri kabul edilmektedir. Dolayısıyla yeniliği ve ilerlemeyi temsil eden bu iki kavram, eskiyi ve gericiliği temsil eden gelenek karşısında açık bir üstünlük elde etmektedir (Anderson, 2003: 78).

Modernlik söylemi, yalnızca Batılı dünya ile değil Batı dışı dünya ile de iletişim halindedir. Bu tek yönlü ilişkide Batı dışı dünyaya verilen mesaj ise açıktır: Modernliğin gelişimi ile geleneğin tedrici gerilemesi arasında güçlü bir doğrusal bağlantı bulunmaktadır (Anttonen, 2005: 33) ve Batı dışı toplumlar ancak Batılı toplumlar gibi modernleştiğinde geleneğin gerici zincirlerinden kurtulabilecektir (Galland & Lamel, 2008: 153). Burada modernlik söyleminin yalnızca Batılı toplumları değil, bütün bir dünyayı

geleneksizleştirme amacı açığa çıkmaktadır. Modernlik gibi insan ve toplum hayatının her alanını kuşatmayı ve yeniden tasarlamayı amaçlayan bir proje için böylesi bir amaç, başarı adına gerçekleşmesi gereken bir zorunluluk olarak ifade edilmektedir. Buna göre “ilerleme” ideolojisinin gereklilikleri doğrultusunda geriden gelip bugüne taşan ve yarına akmaya çalışan ne varsa engellenmelidir. Bu kara listenin başında ise gelenek bulunmaktadır.

Eleştirel çözümlenmelere tabi tutulduğunda, modernlik söyleminin modern düşünüş, eyleyiş ve yaşayış dışındaki bütün olanakları olumsuzlayan dar bir çerçeveye sahip olduğu görülmektedir. Bu çerçevede bahse konu söylem, modernliğin biçim verdiği toplumdan önceki toplum tipini tarif etmek üzere “geleneksel toplum” tabirini kullanmaktadır. Bu noktada genel ayırım, geleneksel toplum-modern toplum şeklinde ifade edilmektedir. Modern toplum olarak adlandırılan toplum tipi karşısında dünyada varlık bulan bütün toplum tipleri, tek bir kategoriye indirgenmek suretiyle kendi aralarındaki türlü farklılıkların üzeri örtülmektedir. Bu maskeleyici görüşü savunan yazarlara göre modernlik sonucunda gelişen hayat tarzları, insanlığı geleneğe dayalı bütün toplumsal düzen türlerinden benzersiz bir biçimde uzaklaştırmıştır (Giddens, 1994a: 12). Bahse konu maskeleme işlemi, “geleneksel” toplumların modern toplum tipi karşısında ortak olduğu değerlendirilen özelliklerinin ön plana çıkmasına neden olmakta, böylece bu toplumlar kendi aralarındaki sınırlı sayıdaki ortak özellikleri üzerinden algılanan ve anlamlandırılan toplumlar haline gelmektedir.

“Geleneksel toplum” kategorisinde değerlendirilen toplumlara ilişkin bir diğer modern iddia, bu toplumların tevarüs eden mirası devam ettirme anlayışı uyarınca durağan bir yapıya sahip oldukları şeklindedir (Gustfield, 2005: 58-59). Bu kanaat, gelenek olarak adlandırılan bütünü durağan olduğu varsayımından yola çıkmaktadır. Bu yaklaşımda gelenek, yalnızca geçmişte kalanı değil, aynı zamanda durağan olanı da ifade etmektedir. Buna göre geleneksel toplumlar yalnızca “geri kalmış” toplumlar değil, aynı zamanda kaldıkları gerilikte ısrar eden toplumlardır. Modernlik söyleminin, gelenek kavramının içini boşaltarak kendi ideolojisine uygun olarak yeniden şekillendirebilme kabiliyeti bu noktada açığa çıkmaktadır. Wagner’e göre “geleneksel toplum”, bugünü kavrama çabasına yönelik geliştirilen bir karşılaştırma aygıtıdır ve ağırlıklı olarak sosyolojik bir kurgunun ürünüdür (Wagner, 2003: 87). Ona göre bir kurgu olarak “geleneksel toplum”, “barbar toplum”la akrabadır (Altun, 2011: 154). Barbar kavramı, daha çok coğrafik bir uzaklaştırma nesnesidir. Buna göre “barbarlar” başka bir dünyada yaşamaktadır. Gelenek kavramı ise zamansal bir uzaklaştırma aracıdır. Bu doğrultuda “geleneksel toplum”,

Batı coğrafyası özelinde geçmiş zamana referansta bulunmaktadır (Wagner, 2003: 88).

4. Gelenek Üzerine Alternatif Bakışlar

Modern dünyanın genel anlamda üzerinde mutabık kaldığı hususlardan biri, modern sosyal bilimlerin sosyal gerçekliği anlamaya ve/veya açıklamaya çalışan bilimsel bir faaliyet alanı olduğu yönündedir (Gulbenkian Komisyonu, 2003: 11-36). Bu husus, modern sosyal bilimlerin ortaya koyduğu sonuçların modern toplum nezdindeki meşruiyetinin kaynağını görünür kılmaktadır. Zira modern dünyanın toplumsal gerçeklik evreninin temelini büyük ölçüde modern sosyal bilimler inşa etmektedir. Bu çerçevede toplumsal gerçeklik üzerine etkide bulunmak gibi bir amaç, ancak sosyal bilimler üzerine etkide bulunma yoluyla gerçekleştirilebilmektedir. Dolayısıyla Foucault'nun da ifade ettiği üzere temelleri Aydınlanma'ya dayanan modernlik söyleminin toplumsal gerçeklik üzerindeki hegemonyası, sosyal bilimler üzerindeki kurucu etkisi sayesinde (Foucault, 2011: 32, 90, 106-107).

Modernlik söyleminin gelenek kurgusunun, modern sosyal bilimlerde önemli bir karşılığının bulunması, bu alanın iktidar ilişkileri ve etkilerinden bağımsık bir alan olmadığını ortaya koymaktadır. Zira modernlik söylemi, modern sosyal bilimler üzerinde sahip olduğu ağırlığı, modern kavramlar dünyası üzerine kurduğu tahakküme borçludur. Söz konusu tahakkümün ideolojisi ise pozitivistizmdir. Modernlik söylemine de kaynaklık eden, Aydınlanma düşüncesinin bilim paradigması olan pozitivistizm⁴, doğa bilimlerindeki “nesnel hakikat” iddiasını sosyal bilimler alanına taşıyarak sosyal bilimlerin, doğa bilimlerinin bilimsellik ölçülerini esas alması gerektiğini ileri sürmektedir. Pozitivist bilim anlayışını kabul etmeyi, gelenekten kurtulmanın ön şartı olarak öngören bu anlayış sosyal bilimlerde de evrensel yasalar/normlar bulunduğu iddiasından hareketle bu hakikatin sözcülüğü rolünü üstlenmekte ve onu tekeline almaya çalışmaktadır. Böylece insan ve toplum antidemokratik bir sosyal bilim anlayışının zorlayıcı “evrensel yasalarına/normlarına” göre yeniden tasarlanmaktadır (Arslan, 1992: XIII-XIV, 42-43).

Pozitivistizmin sosyal bilimlere ilişkin ortaya koyduğu çerçeveye daha yakından bakıldığında, ilgili çerçeve içindeki bütün kavramların modernlik söyleminin sosyal bilimler üzerine kurduğu iktidarı yeniden üretecek

---

⁴ Pozitivist paradigmanın sosyal bilimler alanında ortaya koyduğu çerçeve XX. yüzyılın ikinci yarısına dek tahakkümünü sürdürecektir, sonrasında önemli eleştirilere konu olmasına karşın yaygın sosyal bilim paradigmaları arasında yerini korumayı başaracaktır (Arslan, 1992: 42, 55, 59, 136).

biçimde kurgulandıkları görülmektedir. Böylece kavramlar henüz üretilirken temsil ettikleri gerçekliği çarpıtma fonksiyonu edinmektedirler (Foucault, 2011: 115-116; Keskin, 2000: 19). Gelenek kavramının sosyal bilimlerdeki anlamsal içeriği bu çerçevede üretilmekte, kavram kendi gerçekliğine referansta bulunma amacından edilerek modernlik söyleminin sosyal bilimlerdeki hegemonyasını pekiştirmek üzere kurgulanmaktadır. Bu durumda, yapılması gereken, modernlik söylemi tarafından kurgulanan gelenek kavramı üzerine sorgulamaları derinleştirerek iktidar ilişkileriyle örülü bir mistifikasyonu ifşa etmek, bu sorgulamalar üzerinden alternatif gelenek anlatılarının geliştirilmesinin imkânlarını genişletmek ve bahse konu söylemin sahip olduğu meşruiyetin zeminini zayıflatmaya çalışmaktır.

Bir önceki bölümde modernlik söyleminin gelenek kavrayışı üzerine eleştirel çözümlemelerde bulunulmuştu. Bu bölümde ise geleneğe yönelik alternatif bakışların olanaklılığı üzerine birtakım sorgulamalarda bulunulacaktır. Geleneğe yönelik alternatif bir bakış geliştirebilmenin öncelikli şartı ise “modernlik” ile “modernlik söylemi” arasında temel bir ayırımı gitmektir. Bu kapsamda modernlik, kabaca XVII. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa’da toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel vb. alanlarda gerçekleşen köklü değişimin bir ifadesi iken, modernlik söyleminin, çağımızın egemen bir modernlik yorumuna karşılık geldiğini hatırlatmakta yarar bulunmaktadır. Diğer bir deyişle modernlik, basitçe tarihsel ve toplumsal bir realiteye karşılık gelirken modernlik söylemi, bahse konu realitenin iktidar ilişkileri bağlamında çarpıtılmış bir yorumuna karşılık gelmektedir. Dolayısıyla modernlik söyleminin dışında bir gelenek anlatısı inşa etmenin imkânları güç de olsa geliştirilebilir olmasına karşın modernlik realitesine rağmen bir gelenek anlatısının kurgulanması mümkün değildir. Zira “gelenek” adlı birikimin modern öncesi tarihi de kapsayan kadim bir bagajı ve arka planı bulunmakla birlikte kavramsal düzeyde geleneğin modern bir kavrayış ve düşünüşün ürünü olduğu söylenebilir. Bu nedenle modernlik söylemine karşı kavramsal düzeyde gerçekleştirilecek bir gelenek müdafaasının kendisinin de modern bir kavrayışın ürünü olacağı unutulmamalıdır.

Modernleşmenin gelişimi ile geleneğin tedrici gerilemesi arasında güçlü bir doğrusal bağlantı kurgulayan modernlik söyleminin dünyayı “geleneksizleştirme” çabası, söylem düzeyinde de olsa önemli bir başarı elde etmiş gibi görünmektedir. Fakat bu durum gerçekte geleneğin kökünün kazındığı anlamına gelmemektedir. Aksine gelenek, modern dünyada da hayatın her alanında varlığını sürdürmeye devam etmektedir (Galland & Lemel, 2008: 165, 179-181).

Gelenek ile ilişkilendirilen önemli bir başka kavram ve olgu olan din için de benzer bir tablodan söz etmek mümkündür. Modernlik söyleminin din ile ilgili iddiaları sekülerleşme kavramı ve klasik sekülerleşme teorisi üzerinden sürdürülmektedir. Kavram olarak sekülerleşme, din ve benzeri yapılar ile geleneğe dayalı inançların sahip oldukları prestiji yitirerek bireysel ve toplumsal etki kapasitelerinin giderek zayıflaması sürecini ifade etmektedir (Ertit, 2019a: 47). Bu bağlamda klasik sekülerleşme teorisi, bilimsel gelişmeler, sanayi kapitalizmi ve kentleşme gibi modernleşme dinamiklerinin etkisiyle insan ve toplum yaşamında geleneğe dayalı doğüstü/ruhani/dini değer ve öğretilerin öneminin azaldığı, söz konusu kaynaklara yönelik kayıtsızlığın arttığı ve dinin giderek marjinalleştiği iddialarını içermektedir (Ertit, 2019a: 121; Ertit, 2014: 379).

Modernliğin dünyasında klasik sekülerleşme teorisi ekseninde önce gerileyeceği, ardından zamanla sönmüneceği öngörülen din olgusu (Wallace, 1966: 265) da beklenenin aksine varlığını korumakta, dahası çeşitli formlar üzerinden pekiştirmektedir (Berger, 2008: 271). Nitekim Peter Berger, 1960’larda sekülerleşme teorisi üzerine çalışan kendisi gibi pek çok din sosyoloğunun, modernleşmenin bireysel ve toplumsal düzeyde dini geriletirerek sekülerleşmeye yol açtığı yönündeki tespitinde büyük hatalar bulunduğunu,⁵ zira günümüzde ABD gibi pek çok ülkede toplumun önemli bir bölümünün halen “dindarlardan” oluştuğu ifade etmektedir (Berger, 1997: 975-976). Bütün bu durumları modernliğin ideolojisinin bir başarısızlığı olarak okuyabilir miyiz? Bu sorunun yanıtını geleneğe ilişkin alternatif bakış açıları üzerinden ele alabiliriz.

Gelenek kavramı üzerine geliştirilen alternatif yaklaşımlar, modernlik söyleminin yaklaşımından farklı olarak tek tip(leştirici) bir bakış açısına sahip değildir. Diğer bir deyişle alternatif yaklaşımlar kendi içinde özgün birçok farklı fikri barındırmaktadır. Bununla birlikte söz konusu fikirlerin modernlik söyleminin gelenek anlatısına karşıtlık oluşturmaları ve bir “gelenek müdafaası”⁶ amacı taşımaları bakımından ortak bir bakış açısına sahip oldukları söylenebilir. Edward Shils, Zygmunt Bauman, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer, Hannah Arendt, Robert Nisbet, Thomas

---

⁵ Peter Berger’in sekülerleşme konusundaki fikirlerine yönelik karşıt görüş için bkz.(Ertit, 2019b).

⁶ Burada “gelenek müdafaası” ifadesi, Giriş bölümünde de izah edildiği üzere, yüzeysel bir anlayışla “geleneği savunmak” anlamında değil, geleneği egemen modernlik söyleminin belirlediği dar ve kısır çerçevenin dışında anlamlandırabilmenin imkânlarının mevcut olduğunu savunmaya karşılık gelmektedir.

Stearns Eliot, Seyyid Hüseyin Nasr ve Octavio Paz gibi farklı alanlardan birçok yazarı ortak bir paydada buluşturan husus, modernlik söyleminin çarpıttığı gelenek kavrayışına yönelik eleştirel fikirleridir. Dolayısıyla kavrama yönelik alternatif yaklaşımları “gelenek müdafaası” şemsiyesi altında toplamak mümkündür. Bu çerçevede gelenek kavramının yanı sıra geleneğin müdafaasının da modern bir tavır alışa karşılık geldiğini öncelikli olarak ifade etmek gerekmektedir. Diğer bir deyişle modern kavrayışa sahip olmayan bir gelenek müdafaasından söz etmek olanaksızdır. Tarihsel açıdan ilk ciddi gelenek müdafaasını gerçekleştiren düşünce hareketi olan muhafazakârlığın kendisinin de modern bir siyasal ideoloji olduğu hatırlandığında bahse konu husus daha da anlaşılır hale gelmektedir. Dolayısıyla anti-modern ya da ex-modern referansları olan bir gelenek müdafaası söz konusu olamaz, gelenek müdafaası kategorik olarak modern olmak zorundadır.

Gelenek kavramını modernlik söyleminin dışında düşünebilmenin ön şartı, onu bizzat kendisinden yola çıkarak ele almaktır. Zira geleneği bir başka kavram üzerinden değil fakat kendisi üzerinden anlamaya ve açıklamaya çalıştığımızda onun belirli bir zamana, coğrafyaya ya da topluma indirgenmesi mümkün olmayan kuşatıcı bir kavram olduğunu görürüz. Bu noktadan hareketle gelenek-modernlik arasında kurgulanan uzlaşmaz karşıtlığın bir geçerliliğinin bulunmadığını ifade etmek gerekir (Bendix, 1967: 314). Modernleşen toplumlarda geleneğin kuşatıcı gücü varlığını bütün bir görkemiyle sürdürmektedir. Burada, bir karşıtlık ilişkisi yerine geleneğin modernlik ile bir arada var olduğu bir toplumsallıktan söz etmek mümkündür. Diğer bir deyişle, toplumsal yaşam içinde varlık gösteren ve türlü biçimlerde topluma şekil veren modernlik ve gelenek, sanıldığı aksine katı değil esnek kavramlardır, aralarında güçlü bir ilişkisel bağ bulunmaktadır ve bu bağ çoğu kez birbirini dışlayan değil, destekleyen bir içeriğe sahiptir (Gustfield, 2005: 63; Anttonen, 2005: 37). “Geleneksel” olarak tarif edilen ile “modern” olarak kabul edilen unsurlar birbirinden tamamen ayrı parçalar olmadığı gibi, aralarında zannedildiği gibi bir süreksizlik değil, aksine güçlü süreklilikler bulunmaktadır (Giddens, 1994a: 12). Modern toplumların kültürüne ve yaşayışına ilişkin açıklayıcılığı bulunan, bu şaşkınlık uyandıran realite, egemen modernlik söyleminden güç alan sosyal bilim teorilerinin geleneğe dair basmakalıp iddialarına meydan okurcasına varlığını sürdürmektedir.

Öte yandan gelenek kavramına dair alternatif yaklaşımların olanaklılığı üzerine düşünürken, öncelikle bahse konu kavramın sosyal bilimlerde alışlagelmiş pejoratif kullanımının nedenleri üzerine düşünmek gerekmektedir. Foucault, *Bilginin Arkeolojisi* ile *Kelimeler ve Şeyler* adlı eserlerinde modernlik söylemini de içine alan modern epistemeyi

doğrudan “insan bilimleri” ile ilişkilendirmektedir (Foucault, 1999: 219; Foucault, 2001: 479-539). Bu çerçevede modernlik söylemine kaynaklık eden modern çağın epistemesi, sahip olduğu paradigmal hegemonyayı kendi ürettiği insan bilimleri aracılığıyla sağlamaktadır. Buna karşın insan bilimlerinin anomali içeren problemli yapısını gündeme getiren Foucault, onların hatalı bilimler olmak şöyle dursun hiçbir biçimde bilim içermeyen disiplinler olduklarını ortaya koymaktadır. Zira bir bilim nesnesi olarak “insanın” keşfi ile başlayan bu süreç bilgi üzerinden insanın özgürlüğünü sağlayarak kendi varoluşunun öznesine dönüşmesini ve kendisinin efendisi olmasını sağlama iddiasını taşıırken, gerçekte insanı bilgiye konu bir varlığa, bir bilgi nesnesine dönüştürme tasarısının bir sonucu olarak kurgulanmıştır. Foucault’ya göre insan bilimlerinde derinlere inildikçe insana giderek daha az rastlanmaktadır. Öyle ki, bir noktadan itibaren insan bilimlerinde insan adeta buharlaşıp yok olmaktadır. Bu temelden hareketle o, büyük bir başarısızlık örneği olarak değerlendirdiği insan bilimlerini ve onun dayandığı Aydınlanmacı ideolojiyi mahkûm etmektedir (Foucault, 2001: 508; Foucault, 2011: 32, 90, 106-107; Hekman, 1999: 231-232).

Modern sosyal bilimlere kaynaklık eden pozitivist-Aydınlanmacı ideolojinin en önemli tasarımlarının başında ise günümüzün yaygın ve basmakalıp gelenek kavrayışı gelmektedir. Oysa toplumsal yaşam, modernlik söyleminden beslenen ve pozitivist-Aydınlanmacı yaklaşıma dayanan insan bilimleri perspektifinin zorlayıcı/kati prensiplerinden ziyade kendi içinde gelişen pratiklerden türemektedir. Bu noktada insan bilimlerinin Aydınlanma düşüncesine dayanan örtük bir zaafı olarak toplumsal yaşamı yönetme/yönlendirme ya da kendi kurguladığı teorilere uymaya zorlama gibi eğilimlerinden vazgeçmemesi durumunda toplumsal gerçekliği açıklama ve yorumlama kapasitesinin daima güdük kalacağı ifade edilmelidir. Zira geleneği modern bilim söylemi üzerinden yok saymak suretiyle gelenek ortadan kalkmamakta aksine bu tutum çoğu kez onun intikamcı geri dönüşlerini ortaya çıkarmaktadır. Öyle ki, (ironik bir biçimde) modernliğin kendisi dahi geleneğin etkisinden kendisini kurtaramamakta, süreç içinde modernliğin oluşturduğu külliyata ilişkin ayrı bir “gelenek” oluşabilmektedir. Nitekim bugün piyasada modernliğin geleneği, sosyalist gelenek, yeni geleneği, sembolist gelenek vb. adlarla birçok eser bulunabilmektedir (Shils, 2003: 102). Modernlik, halen geleneğe yönelik ölümcül bir tehdit olarak algılsa bile, bugün modernliğin beş yüz yıllık bir tarihinden ve bu tarihten türeyen zengin bir gelenekten söz edilebilmektedir (Berman, 2013: 28).

Gelenek kavramını modernlik söyleminin dışında anlamlandırmanın tamamlayıcı şartı, onu farklı dolaylımlar üzerinden açıklamaya çalışmaktır. Örneğin Foucault’ya göre gelenek kavramını söylem çözümlemesine tabi

tuttuğumuzda, modernlik söyleminden farklı olarak onun, sürekliliğin derinliklerinde bulunan yenilikleri ayırt edebilme fonksiyonu ile karşılaşırız. Gelenek, bahse konu yeniliklerin değerini dehaya, orijinallige ve bireylere has kararlara tahvil eder ve tarihin kendiliğinin kayboluşu üzerine yeniden düşünme fırsatı sunar (Foucault, 1999: 33). Paz, *Çamurdan Doğanlar* adlı eserinde “kendisine karşı bir gelenek” olarak ifade ettiği modernliği “modern gelenek” kavramı üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Paz’a göre modernlik, polemikçi ve çoğulcu karaktere sahip bir gelenekten başka bir şey değildir. Modernliğin sahip olduğu polemikçi yapı kendisini “öteki” üzerinden ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu görünümüyle kendisine karşı bir gelenek olan modernliğin geleneği, geçmişin çoğulluğu ile radikal ötekilik fikirleri üzerine kuruludur (Paz, 1996: 13-14).

Heidegger, klasikleşmiş eseri *Sein und Zeit*’da varlığı zamanla kaim bir şey olarak anlamlandırırken, geleneği geçmişten devraldığı birikimi “kendiliğinden açıklığa teslim eden” egemen olarak tanımlamaktadır. Böylece *Dasein*⁷ varlığın şimdideki formu olmanın yanı sıra kendi geçmişini de temsil etmekte, bu itibarla geleneği görünür kılmaktadır. Bununla birlikte Heidegger’de varlık ile gelenek ilişkisinin mahiyeti modernlik söyleminin tanımladığı çerçevenin oldukça uzağındadır. Zira Heidegger’e göre *Dasein*’in geçmişi onu arkadan izlememekte, tersine her şartta onun önünden gitmektedir (Heidegger, 2004: 45-46). Heidegger’in izinden giden Gadamer ise kurguladığı hermeneutik yaklaşımda tüm anlama gayretlerinin ayrılmaz bir parçası olarak geleneğe önemli bir rol atfetmektedir. Onun bu alternatif yaklaşımında geçmiş ile bugün arasında süreklilik arz eden güçlü bir ilişkinin adıdır gelenek. Bu ilişkinin biçimini “diyalektik” olarak tarif eden Gadamer’e göre gelenek, bu içeriğiyle bugünü anlamada başvurulması zorunlu bir kaynaktır (Cevizci, 1999: 373).

Gadamer’e göre insan, ontolojik açıdan geleneğe sıkı sıkıya bağlı bir varlıktır ve gelenek dışındaki hiçbir referans insanın kendisini anlamasını ve açıklayabilmesini mümkün kılamaz. Bu haliyle geleneğe dayanmak, onun “keyfi” otoritesine boyun eğmek anlamına gelmez. Zira gelenek sanıldığı gibi aksine keyfi değildir. Aydınlanmacı düşünüşün geleneğin karşısına akılı koymak suretiyle çıkarmaya gayret gösterdiği karşıtlığı reddeden Gadamer, bu noktada akıl ve geleneğin birbirini tamamladığını savunmaktadır. Geleneğin sahip olduğu otorite, negatif türde bir sınırlama

---

⁷ Heidegger felsefesinin merkezi kavramlarından biri olan *Dasein* Türkçeye “Oradaki-Varlık” olarak tercüme edilmekte, kendi varoluşunun bilincinde olup bu varoluşu sorulaştırır/sorunlaştırır varlık olarak anlaşılmalıdır (Heidegger, 2004: 33-34).

değil pozitif bir imkân olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda gelenek, topluma kendi moral yargılarını oluşturması açısından önemli kaynak işlevi görmekte (Hekman, 1999: 241), kapalı olmayan, daha kuşatıcı ve zengin bir yaşamın temelini oluşturmaktadır (Mclean, 2004: 23-40).

Gadamer'e göre hakikat geleneğe dile gelir. Zira gelenek toplumsal yaşayışta paylaşılan hakikate daima aracılık etmektedir. Dolayısıyla gelenek anlaşıldığında, aynı zamanda hakikatlere de ulaşılır. Bu nedenle o, gerçekleştirdiği hermeneutik incelemelerini sanatın ve tarihsel geleneğin tecrübesiyle başlatmaktadır. Bu temelden hareketle Gadamer'in amacı, modern tarihsel bilimlerin geleneği yabancı ve anlaşılabilir bir nesneye dönüştürme çabasını ifşa ederek modern tarihsel bilincin içinde yer alan geleneklerin pek de zayıflatmadığını ve geleneğin her anlama tarzını etkilediği/etkileyeceğini ispatlayarak gelenek hakkındaki mevcut yanlış düşüncüyü düzeltmeyi denemektir (Gadamer, 2008: XXXIII, XXXVI, XLVIII).

Geleneğin akıl ile kurgusal karşıtlığına itiraz eden isimlerden bir diğeri de Bauman'dır. Geleneği "geçmişin mesajı" olarak algılayan Bauman'a göre gelenek kavramı günlük yaşamda çoğu kez kendisi yerine kullandığımız adet ve alışkanlıklardan farklıdır. Adet ve alışkanlıkların ortaya çıkışı, uygulanışı ve yayılışında düşüncenin bir etkisi bulunmazken gelenek bizatihi düşünceye dayanmaktadır. Bu itibarla akıl yürütme, gerekçelendirme ve seçme işlemlerini kapsamaktadır (Bauman, 2000: 141-142; Kaya vd., 2008: 43).

Geleneğin sahip olduğu değer, aklın yanı sıra tarih ile kurduğu ilişkide de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Eliot'a göre gelenek, tarih bilinci elde edilmesi açısından vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Tarih bilinci ise geçmişin yalnızca geçmişte değil bugün ve gelecekte de mevcut oluşunu idrak etmeyi gerektiren çağdaş bir kavrayışı ifade etmektedir. Bu anlamda geleneğin sahip olduğu mirasın bu güne ve geleceğe intikali, toplumun üstlenmek durumunda olduğu önemli bir sorumluluğu ifade etmektedir. Zira gelenek, tevarüs eden geçmişçi çaba sarf etmeksizin, körü körüne taklit etme davranışından apayrı bir gerçekliğe sahiptir. Bu nedenle onu elde etme, tarih bilincine sahip bir çaba ile mümkündür (Eliot, 1983: 20).

Geleneğin bir toplumdaki en önemli işlevlerinden biri de kültürel hatırlatmadır. Bu hatırlatma işlevi, toplumun sahip olduğu kültürel bellek üzerinden gerçekleşmektedir. Diğer bir deyişle gelenek, toplumsal belleği kültürel olarak yeniden inşa ederken aynı zamanda toplumsal hatırlatma işlevini de yerine getirmektedir. Hatırlatma mekanizması, geçmişin silinip gitmesini önlemekte ve onun bir geleneğe dönüşmesini sağlamaktadır. Bu anlamda kültürel belleği diğer bellek türlerinden ayıran en önemli husus,

geçmişin gelenek adı altında sürdürülmesini sağlamasıdır (İlhan, 2015: 1395, 1398-1399, 1404).

Arendt, geleneği açıklamaya çalışırken, onun dünyada var olmadığı bir senaryo üzerinden konuyu anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Ona göre gelenek olmasaydı insan için geçmişten söz edilemeyeceği gibi gelecekte de söz edilemezdi. Bunun yerine insan iradesini hiçe sayan ve sürekli olarak kendini tekrarlayan bir biyolojik döngü söz konusu olurdu. Bununla birlikte Arendt'e göre geleneğin ortadan kalkması durumunda geçmiş de onunla birlikte yok olmaz. Zira geçmiş ile gelenek aynı anlama gelen sözcükler değildir. Geleneği yitirmemiz halinde, bu durum geçmişin dünyasını anlamlandırmak üzere elimizdeki kılavuzu yitirmemiz anlamına gelecektir. Geçmiş, gelenek aracılığıyla anlaşılır kılınmakta ve takdis edilmektedir. Dolayısıyla gelenek olmadan geçmiş, toplumsal belleğin silinmesi anlamına gelen "unutulma" tehlikesi altındadır. Derinlik ile aynı anlama gelen bellek, hatırlama işlemini gerçekleştirmeden derinlere dalamaz ve sığ yüzeylere mahkûm olur. Diğer bir deyişle, gelenek olmadan insani varoluşun derinlik boyutu eksik kalmaktadır (Arendt, 2012: 16, 130-131, 170).

Modernlik söyleminin iddia ettiği aksine gelenek yalnızca geçmiş değil, aynı zamanda bugünü ve geleceği temsil etmektedir. Bu itibarla yalnızca gerçekleşmiş olanları değil gerçekleşmesi gerekenleri/beklenenleri de ifade etmektedir (Giddens, 1994b: 65). Diğer bir deyişle gelenek yalnızca geçmişle değil, aynı zamanda bugün ve gelecekle ilgili bir kavram ve olgudur (Glassie, 2002: 8-9). Gelecek de tümüyle şimdiye içkin bir tarihsel durumdur. Her zamanın geçmişi ve şimdisi bir gelecek tasavvuruna sahiptir. Dolayısıyla gelecek, geçmiş ve şimdi tarafından onaylanması zaruri bir tarihsel durumun ifadesidir (Whitehead, 1967: 191-195). Tüm bu zaman kesitleri, geleneğin kuşatıcı kavramsal şemsiyesi altında kendilerine yer bulabilmektedir.

Geleneği dinsel/kutsal bir birikimin ifadesi olarak gören Nasr'a göre ise örf ve âdetten farklı olan gelenek, hakikate ulaşmayı arzulayan kutsal bir bilimin adıdır. Geleneği kutsal kılan husus ise onun modernlikten farklı olarak metafizik ile kurduğu yakın ilişkidir. Diğer bir deyişle gelenek seküler bir bilgi kaynağı değil, kutsalın bilgisini içeren bir bilimdir. Bu husus, geleneğin ilahi olanla kurduğu derin ilişkilere işaret etmektedir. Modernlik ve gelenek arasındaki bir diğer fark, geleneğe ait olan bilginin ezeli hikmet oluşundan kaynaklanmaktadır. Buna göre ezeli hikmetin bilgisi modern bilgiden farklı olarak aklın yanı sıra gelenek aracılığıyla kavranmaktadır ve gelenek ezeli olanın bilgisi üzerinden evrensel hakikati ortaya çıkarmayı arzulamaktadır. Bu hakikat, modern bilimde olduğu üzere yalnızca insan bilincine içkin sınırlı bir alanı ifade etmemektedir.

Aksine o, psiko-fiziksel dünyanın sınırlarını hiçe sayan aşkın ve sonsuz bir içeriğe sahiptir (Nasr, 1984: 89; Nasr, 1995a: 67-68, Nasr, 1995b: 76-77, 81-82, 101, 227-231).

Gelenek, modernlik söyleminin iddia ettiği gibi durağanlığı temsil eden bir kavram ve ifadeler bütünü değildir. Nitekim bölümün başında kavramın “belirli bir dönüşüm geçirerek sonraki kuşaklara aktarılan” özelliğine vurgu yapılmıştı. Dolayısıyla gelenek kavramı yaygın kanaatin aksine kendi içinde değişime ve dönüşüme belirli ölçülerde yer veren bir yapıya sahiptir. Kavramın Türkçedeki karşılığı olan sözcük parçalarına ayrıldığında, bu bütünün bir tarafta “gelen” (tevarüs eden) boyutunun olduğu görülür fakat diğer tarafta “gelene” (tevarüs edene) “ek”lenen yenilikçi bir boyutunun da bulunduğu fark edilir. Bugün “geleneksel” olarak ifade edilen durum, tavır ve yapıların çoğu kez bir değişimin ürünü olarak ortaya çıktığı unutulmamalıdır (Nuruhan, 2001: 105). Dolayısıyla gelenek, büyüyen, gelişen ve değişen boyutlarıyla dinamik bir yeniden üretim sürecinin adıdır. Bugün modernlik söyleminin etkisiyle “geleneksel toplum” olarak ifade ettiğimiz toplumlara ait geleneklerin oluşumu da şüphesiz birtakım değişimler üzerine gerçekleşmiştir. Bu noktadan hareketle, değişim ve geleneğin girdikleri ilişkide birbirinin alternatifi olmaktan ziyade toplumsal yapı içinde bir arada var olabildikleri söylenebilecektir. Bu durum özellikle modernleşme gayreti içindeki Batı dışı toplumların gündelik yaşantısında büyük-küçük kültürel geleneğin bir aradalığı üzerinden kolaylıkla fark edilebilmektedir. Bu toplumlarda büyük, modern ve alternatif tip bir arada var olabilmekte, şehirlerin cadde ve sokaklarında modern kent mimarisi ile geleneksel mimari iç içe görülebilmektedir (Gustfield, 2005: 61).

Gelenek realitesi üzerine söylenmesi gereken son bir husus, geleneğin kendi içinde homojen ve tekil bir bütünü ifade etmediği gerçeğidir. Modernlik söyleminin “geleneksel toplum” kategorisine indirmediği toplumlara yönelik tekçi ve aynılaştırıcı yaklaşımın aksine ortada bir değil çok sayıda geleneğin bulunduğunu söylemek mümkündür. Toplamların birbirinden farklı geleneklere sahip olmalarının yanı sıra aynı toplum içinde birbirinden farklı (belki de birbirine karşıt) gelenekler bulunabilmekte, birbiriyle benzer/aynı olduğu düşünülen gelenekler için de temsil/uygulama farklılıklarından söz edilebilmektedir. Oysa ortodoks modernlik söylemi, gelenek olgusuna içkin heterojen içeriğin üzerini örtmek suretiyle “geleneksel” olarak adlandırdığı toplumlara birbirinin aynısı/benzeri olarak göstermeye çalışmaktadır. Bu maskeleyme ve tektipleştirme işleminin sonuçlarından biri de bahse konu toplumlara yönelik menfi yaklaşımda kendisini göstermektedir.

5. Sonuç

Modern dünyanın bir realitesi olan geleneği modernlik söylemi dışında ve ona rağmen anlamlandırmanın imkânlarının mevcut olup olmadığı sorusu etrafında şekillenen ve eleştirel teori perspektifinden beslenen bu çalışmada ilgili araştırma sorusu kapsamında geleneği modernlik söyleminin dışında anlamlandırabilmenin imkânlarının bulunduğu tespit edilmiş ve alternatif yaklaşımlar temelinde modern dünyada geleneğin modernlik söylemi tarafından belirlenen mevcut konumunun sosyal bilimler alanında tartışılması gerektiği savunulmuştur. Bu kapsamda, çalışma boyunca gelenek üzerine gerçekleştirilen kavramsal açılımın arka planında, geleneğin modernlik söyleminin dar ve çarpık varlık alanının tümüyle dışında ve ona rağmen sahip olduğu bir gerçekliğin var olduğu düşüncesi bulunmaktadır. Bu durum modernlik söyleminin etkisi altındaki sosyal bilimlerin, söz konusu etkiden sıyrılarak geleneğin alternatif yorumları üzerine daha derinlikli analizler yapması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Modernlik söylemi, modern kavramlar üzerine sahip olduğu tahakkümü bahse konu kavramlar henüz üretilirken temsil ettikleri gerçekliği çarpıtma kapasitesine borçludur. Nitekim çalışmada gerçekleştirilen eleştirel analiz neticesinde gelenek kavramının sosyal bilimlerdeki anlamsal içeriğinin modernlik söyleminin iktidar etkilerine maruz kaldığı, böylece kavramın kendi gerçekliğine referansta bulunma amacından edilerek modernlik söyleminin sosyal bilimlerdeki hegemonyasını pekiştirmek üzere kurgulandığı ifade edilmiştir. Bu çerçevede geleneğin modern müdafaasının, modernlik söylemi tarafından kurgulanan gelenek kavramı üzerine sorgulamaları derinleştirerek iktidar ilişkileriyle örülü bir mistifikasyonu ifşa etmek, bu sorgulamalar üzerinden alternatif gelenek anlatılarının geliştirilmesinin imkânlarını genişletmek ve bahse konu söylemin sahip olduğu meşruiyetin zeminini zayıflatmaya çalışmak gibi amaçları bulunmaktadır.

Çalışmada geleneği modernlik söyleminin dışında anlamlandırabilmenin öncelikli şartının, onu bir başka kavram üzerinden değil fakat kendisi üzerinden anlamaya ve açıklamaya çalışmak olduğu tespiti yapılmıştır. Böylece onun, mahkûm edildiği karikatürize temsili aşan tarihsel-toplumsal bir realite ve kuşatıcı bir kavram olduğu anlaşılabilir. Dahası, gelenek ile modernliğin uzlaşmaz karşıtlık oluşturduklarına ilişkin akademik dogmalar üzerine yeni ve cesur sorgulamalar gerçekleştirilebilir. Zira kavramsal düzeyde birbirlerini dışarıda bıraktıkları iddia edilse de çalışmada ifade edildiği üzere gerçekte durum bundan bütünüyle farklıdır. Bu husus, geleneğin modern eleştirilerinin yanı sıra modern savunmalarının da pekâlâ yapılabileceğini, geleneğin modern müdafaasını

yapmanın kavramsal düzeyde herhangi bir mantıksal çelişki barındırmadığını ortaya koymaktadır.

Geleneğin modern müdafaası, bu çalışmadaki özgün kullanımıyla modern dünyada geleneğin gerekliliğini ve meşruiyetini savunmaya değil, modern dünyada geleneğin alternatif okuma tarzlarının bulunduğu iddiasına karşılık gelmektedir. Bu çerçevede söz konusu savunu, totaliter bir zihniyet arka planına sahip Aydınlanmacı düşünüşün temel öngörülerinden bir bölümünü sorgulayabilmenin ve Aydınlanmacı modernlik söylemini eleştirebilmenin imkânlarını genişletmektedir. Bu anlamda geleneğin modern müdafaası sosyal bilimlerin gelenek konusundaki genel kabulleri ile sabit doğruları üzerine geliştirdiği şüpheli yaklaşımla modernlik ideolojisinin söylem düzeyindeki başarısızlığını görünür kılmaktadır.

Öte yandan, alanın yetkin yazarları tarafından, gelenek üzerine metinde ortaya konan birbirinden farklı bakış açıları, ilk bakışta gelenek üzerine kendi içinde bölük pörçük, belirli bir bütünlüğe ve mükemmel uyuma sahip olmayan değerlendirmeler olarak görülebilir. Fakat bahse konu bakış açıları bu çalışmanın ortaya koyduğu tektipleştirici ve kısırlaştırıcı modernlik söyleminin gelenek anlatısının problemlerini ifşa eden, geleneğin müdafaasına yönelik açılımlar olarak değerlendirilmekte ve bu anlamda aralarında derinlikli bir bağın bulunduğu savunulmaktadır. Diğer bir deyişle, bahse konu bakış açıları bir taraftan modernlik söyleminin gelenek anlatısını eleştirel bir çözümlenmeye tabi tutmakta ve gelenek üzerine alternatif okumaların olanaklılığını vurgulamaktadır. İkinci olarak, söz konusu tespitler modernliğe muhalif olmak şöyle dursun en az gelenek kavramı kadar moderndirler. Bu husus bizlere modern dünyada geleneği belirli açılardan savunmak için tümüyle anti-modern ya da ex-modern bir tavır alış geliştirmenin gerekli olmadığı gibi mümkün de olmayacağını ortaya koymaktadır. Bu perspektif temelinde geleneğin (modern) müdafaası, geleneği modernlik söyleminin basmakalıp yargıları üzerinden ele alma zorunluluğunu ortadan kaldırarak onu günümüz dünyasında daha gerçekçi bir zeminde ele almanın imkânlarını genişletmekte, aynı zamanda modernliğe dair kavrayışımızı daha da derinleştirmektedir.

Kaynaklar

- Adorno, T. & Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*, (Çev.: N. Ülner ve E. Ö. Karadoğan), 3. Baskı, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Altun, F. (2011). *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, 2. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.

- Anderson, P. (2003). *Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları*, (Yay. Haz.: E. Gen.), (Çev.: S. Coşar), İstanbul: İletişim.
- Anttonenen, P. J. (2005). *Tradition Through Modernity, Postmodernism And The Nation-State In Folklore Scholarship*, Helsinki: Finnish Literature Society.
- Arendt, H. (2012). *Geçmişle Gelecek Arasında*, (Çev.: B. S. Şener), 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Armağan, M. (2005). Heidegger, Nasr ve Hodgson: Gelenekle Yeniden Yüzleşme, *Muhafazakâr Düşünce*, (3), s.29-38.
- Arslan, H. (1992). *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Bauman, Z. (2000). *Siyaset Arayışı*, (Çev.: T. Birkan), İstanbul: Metis Yayınevi.
- Bendix, R. (1967). Tradition And Modernity Reconsidered, *Comparative Studies In Society And History*, 9(3), s.292-346.
- Berger, P. (1997). Epistemological Modesty: An Interview With Peter Berger, *Christian Century*, (114)30, s.972-978.
- Berger, P. (2008). Sekülerleşme Yanlışlandı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Çev. M. A. Kirman), (49)1, s.271-281.
- Berman, M. (2013). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, (Çev.: Ü. Altuğ ve B. Peker), 16. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bottomore, T. (1997). *Frankfurt Okulu*, (Çev.: A. Çiğdem), 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları.
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Eliot, T. S. (1983). *Edebiyat Üzerine Düşünceler*, (Çev.: S. Kantarcıoğlu), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ertit, V. (2014). Teoriler Işığında Avrupa Sekülerleşmesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7)29, s.377-387.
- Ertit, V. (2019a). *Sekülerleşme Teorisi*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Ertit, V. (2019b). Direnen Teori: Sekülerleşme, (Ed. Kirman, M. A. ve Ertit, V.), *Sekülerleşme Tartışmaları*, s.239-266, Ankara: Kadim Yayınları.

- Foucault, M. (1999). *Bilginin Arkeolojisi*, (Çev.: V. Urhan), İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Foucault, M. (2000). *Özne ve İktidar*, (Çev.: I. Ergüden & O. Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2001). *Kelimeler ve Şeyler, İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*, (Çev.: M. A. Kılıçbay), 3. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Foucault, M. (2011). *Felsefe Sahnesi*, (Çev.: I. Ergüden), 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gadamer, H. G. (2008). *Hakikat ve Yöntem – Birinci Cilt*, (Çev.: H. Arslan & İ. Yavuzcan), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Galland, O. & Lemel, Y. (2008). Tradition vs. Modernity: The Continuing Dichotomy of Values in European, *Revue Française de Sociologie*, (49), s.153-186.
- Gencer, B. (2010). Modern Dünyada Gelenek ve Gelenekselcilik, *EskiYeni*, (16), 82-89.
- Gencer, B. (2014). *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, 3. Baskı, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Giddens, A. (1994a). *Modernliğin Sonuçları*, (Çev.: E. Kuşdil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (1994b). Living In A Post-Traditional Society, (Eds.: Beck, U., Giddens & A., Lash, S.), *Reflexive Modernization: Politics, Tradition And Aesthetics In The Modern Social Order*, s.56-109, Oxford: Polity Press.
- Glassie, H. (2002). *Turkish Traditional Art Today*, 2. Baskı, Ankara: Ministry of Culture of The Turkish Republic Indiana University Press.
- Gustfield, J. R. (2005). Toplumsal Değişim Araştırmalarında Yersiz Kutuplaşma: Gelenek ve Modernite *Muhafazakâr Düşünce*, (Çev.: B. Canatan), (3), s.55-72.
- Handler, R. & Linnekin, J. (1984). Tradition, Genuine or Spurious, *The Journal of American Folklore*, (97), s.273-288.
- Heidegger, M. (2004). *Varlık ve Zaman*, (Çev.: A. Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi.

- Hekman S. (1999). *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik: Mannheim, Gadamer, Foucault ve Derrida*. (Çev.: H. Arslan ve B. Balkız), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- İlhan, M. E. (2015). Gelenek ve Hatırlama: Belleğin Kültürel Olarak Yeniden İnşası Üzerine Bir Tartışma, *Turkish Studies*, 10(8), s.1395-1408.
- Kant, I. (2005). Aydınlanma Nedir?, *Liberal Düşünce*, (10)38-39, s.225-230.
- Kaya Y. & Tatar T. (2008). *Gelenekten Modernliğe Kalıplaşan Yenilik*, İstanbul: Doğu Yayınları.
- Keskin, F. (2000). Sunuş: Özne ve İktidar, *Özne ve İktidar*, (Yazar: M. Foucault), (Çev.: I. Ergüden & O. Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Linnekin, J. (1983). Defining Tradition: Variations on the Hawaiian Identity, *American Ethnologist*, (10)2, s.241-252.
- Mclean, G. F. (2004). Yaşayan Düşünce Olarak Gelenek: Hans-Georg Gadamer, *Bilimname*, (Çev.: H. Fidan), 6(3), s.23-40.
- Mouffe, C. (2008). *Siyasetin Dönüşü*, (Çev.: F. Bakırcı ve A. Çolak), 3. Baskı, Ankara: Epos Yayınları.
- Nasr, S. H. (1984). *İslam ve Modern İnsanın Çıkması*, (Çev.: A. Ünal), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (1995a). *Makaleler I*, (Çev.: Ş. Yalçın), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (1995b). *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, (Çev.: Ş. Yalçın), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nisbet, R. (2008). Gelenek ve Gelenekçilik, *Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü*, (Ed.: W. Outhwaite), (Haz.: M. Pekdemir), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nuruan, M. N. (2001). *Sosyolojinin Yöntemine ve Sosyal Gelişme/Modernleşme Konusunun Ele Alınışına Etkisi Açısından Pozitivist Yaklaşım*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Paz, O. (1996). *Çamurdan Doğanlar, Romantizmden Avangarda Modern Şiir*, (Çev.: K. Atakay), İstanbul: Can Yayınları.

- Philp, M. (2013). Michel Foucault, *Çağdaş Temel Kuramlar*, (Der.: Q. Skinner), (Çev.: A. Demirhan), s.89-110, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Shils, E. (2003). Gelenek, *Doğu Batı*, (Çev.: H. Arslan), (25), s.101-131.
- Taylor, C. (1995). *Modernliğin Sıkıntıları*, (Çev.: U. Canbilen), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Touraine, A. (2018). *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev.: H. U. Tanrıöver), 11. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vural, M. (2007). İslam Düşüncesinde Gelenek ve Gelenekçilik: Seyyid Hüseyin Nasr'ın Gelenek Anlayışı, *İslamiyat*, (3), s.53-68.
- Wagner, P. (2003). *Modernliğin Sosyolojisi*, (Çev.: M. Küçük), Ankara: Doruk Yayınevi.
- Wallace, A. F. C. (1966). *Religion: An Anthropological View*, New York: Random House.
- Whitehead, A. N. (1967). *Adventures Of Ideas*, New York: The Free Press.
- Williams, R. (2012). *Anahtar Sözcükler, Kültür ve Toplumun Söz Varlığı*, (Çev.: S. Kılıç), 5. Baskı, İstanbul: İletişim.
- Yılmaz, H. (2005). Gelenek, Gelenekçilik, Gelenekselcilik, *Muhafazakâr Düşünce*, (3), s.39-5.